

INGA VILOGORAC

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Odsjek za povijest

Sinjska 2, 21000 Split

UDK: 904:73](398 Andetrij)

Izvorni znanstveni rad

Atribut andetrijskoga Atisa

U Andetriju je pronađena zanimljiva mala brončana skulptura frigijskoga boga Atisa. U klečećemu je položaju, očito zaustavljen u pokretu, uzdignute desne ruke u kojoj je držao neki od svojih atributa. Dosad se u literaturi tumačilo da je andetrijski Atis prikazan u stavu samokastracije te da je u ruci držao nož ili kamen. No zbog plesnoga pokreta, ek-statična izraza lica i analogija s drugim Atisovim prikazima, atribut koji je držao morao je biti glazbeni instrument (svirala, timpan) ili kazališna maska.

Ključne riječi: Atis, Andetrij, atribut, ples, kazalište

Kult frigijske boginje Kibebe i njezina ljubimca Atisa potvrđen je u Hrvatskoj velikim brojem epigrafskih i figuralnih spomenika. Uz potvrđeno postojanje arhigalata (organiziranaoga svećenstva) u Saloni koja je bila središte štovanja to svjedoči o visokome statusu kulta u provincijama Dalmaciji i Panoniji te u Istri u doba Rimskoga Carstva.

Slavljen kao Kibelin ljubimac, ali i kao bog vegetacije, Atis je od vremena cara Klau-dija preuzeo glavnu ulogu u Megalezijama, proljetnoj svetkovini koja se održavala u čast Velike Majke. Za Megalezija oplakivala se njegova smrt i slavilo uskrснуće, što se povezi-valo s godišnjim ciklusom zamiranja i oživljavanja prirode. U Hrvatskoj je nađen niz kame-nih i brončanih skulptura Atisa, zatim nekoliko brončanih aplika u obliku njegove glave te prikaza na reljefima nadgrobnih stela, a svi spomenici potječu iz razdoblja od 1. do 3. stolje-ća poslije Krista. Najviše spomenika na području provincije Dalmacije nađeno je u Saloni i Enoni – njih osam; u Traguriju su pak nađena dva, a u Gardunu, Burnumu, Blandoni, Hadri, Pridrazi kod Novigrada i Lepurima po jedan (Medini 1968: 141–181; 1976–77: 195–205; 1981 *passim*; 1984: 107–126; 1986: 109–124; 1989: 19–32; Cambi 1968: 131–140; 1991: 472–473; 2005: 102–105). Na području Istre, u Poli, nađene su tri skulpture (Girardi-Jurkić 1972: 37–47; 1976: 209–223; 1978: 175–188; 2005: 57–70), a u Panoniji, u Sisciji, četiri (Brunšmid 1905: 355–106; 1913–14: 230–231; Selem 1980: 203–204; 1981: 187–195). Treba spomenuti i nekoliko prikaza mladića u frigijskoj odjeći i tugujućemu stavu na trima nadgrobnim stelama u Tiliriju i na jednome sarkofagu u Saloni (1. st. poslije Krista) koje Medini, analogno prikazima Atisa u Galiji i Germaniji, smatra tugujućim Atisima (*Attis tristis*) (Medini 1981: 28–61, 530, 539–541; 1984: 107–126), no Cambi se ne slaže s njim i tvrdi da predstavljaju samo orijentalce te da je to motiv preuzet iz rimske vojničko-trijum-falne ikonografije (Cambi 1991: 472–473; 2005: 102–105, 188–189). Atisovi prikazi na tlu Hrvatske ikonografski variraju, a uglavnom im je zajedničko to što su odjeveni u orijental-

nu odjeću, često rastvorenu u području trbuha i genitalija,¹ i što imaju tipičnu šiljastu frigijsku kapu i dugu kovrčavu kosu. Među tim prikazima osobito je zanimljiva i neuobičajena mala brončana skulptura Atisa iz Andetrija, ikonografski jedinstvena ne samo kod nas nego i na području cijeloga nekadašnjeg Rimskoga Carstva.

Andetrijski Atis visok je 8,5 cm i čuva se u splitskome Arheološkom muzeju (inv. br. H 4975). Prikazan je u klečećemu stavu, oslonjen na desno koljeno, dok mu je lijeva noga na koju se oslanja savijena u koljenu, raširena i odmaknuta u stranu. Lijeva mu je ruka odlomljena, a malen dio koji je ostao od nje upućuje na to da je bila podignuta. Desna je pak, raširenih prstiju i dlana okrenuta unatrag, podignuta uvis, bočno iznad razine glave. Prsti su mu rašireni, a palac odvojen od ostalih te se prema takvu položaju dlana vidi da je Atis pridržavao neki, u

svakom slučaju široki, predmet, no ne može se naslutiti koji. Glava mu je uzdignuta, a na licu mu je ekstatičan, ekspresivan izraz, pogled usmjeren prema gore, a usta poluotvorena. Duga, bujna i kovrčava kosa seže mu do ramena, dio iznad čela svezan je vrpcom, a na glavi ima frigijsku kapu. Odjeven je u tipičnu orijentalnu odjeću: tuniku dugih rukava (*tunica manicata*) pričvršćenu trodijelnom kopčom na prsima i duge, nabrane i prorezane hlače (*anaxyrides*) koje se sprijeda na više mjesta kopčaju okruglim ukrasima. Odjeća mu je široko rastvorena poput dvaju krila u području trbuha i osakaćenih genitalija te se prema tome i prema valovitim naborima vidi da je Atis prikazan u pokretu. Na trbuhu je jasno istaknut pupak. Skulptura je vrlo kvalitetno izrađena; nabori odjeće, uvojci kose i izraz lica pažljivo su i vješto izvedeni. Medini je zbog označivanja zjenica, tipičnoga za velike skulpture tek od Hadrijanova doba, smješta u razdoblje od sredine 2. do 3. stoljeća (Medini 1981).

Nekoliko je autora na različite načine interpretiralo tu skulpturu zbog atributa koji je Atis držao u desnoj ruci. Medini tvrdi da je nesumnjivo prikazan u trenutku samokastracije te da je držao oštar predmet (nož) koji je po položaju i dimenzijama dlana i ruke imao širok i plosnat oblik (Medini 1981: 16, 538). Vermaseren pak isprva piše da je vjerojatno držao kremen ili neku zdjelu i da je prikazan neposredno nakon kastracije (Vermaseren 1977: 142). Kasnije više nije u to siguran i ističe da nije jasno je li Atis držao kamen u ruci te da bi se po nje-

¹ Glavni moment Atisova mita i kulta njegova je samokastracija nakon koje iskrvari do smrti. *Dies sanguinis* (24. ožujka) dan je kada se taj događaj obilježavao u sklopu Megalezija, pri čemu su se svećenici Velike majke u zanosu sami kastrirali (Vermaseren 1977: 113–125).

govu izrazu lica moglo zaključiti da je prikazan nakon kastracije (Vermaseren 1989: 46). Nikoloska ističe da je Atis u ruci držao nož ili neki drugi predmet kojim je izvršio kastraciju,² a Nikolanci u kratkome opisu spominje samo da je Atisova desna ruka uzdignuta, no ne i da je oštećena i da je u njoj nešto držao (Popović *et al.* 1969: 100).

Spomenici s Atisovim likom registrirani na području čitava Rimskoga Carstva ikonografski su vrlo raznoliki (LIMC III/1: 23–44; LIMC III/2: 15–45).³ Pored sačuvanih Atisovih bista i glava postoji niz skulptura od kamena, bronce, zlata i terakote te novac gdje je Atis najčešće prikazan kako stoji ili sjedi i drži neki od svojih atributa. Česti su i prikazi Atisa u društvu s Kibelom, obično u scenama iz mita o njima, te Atisa koji pleše. Redovito je odjeven u istočnjačku odjeću koja je nekad rastvorena u području trbuha i genitalija, što ne ovisi o načinu na koji

je prikazan. Najčešće ga karakteriziraju nježne, ženstvene crte lica ekstatična izraza.

Za prikaz Atisa kako kleči mogli smo u literaturi utvrditi sedam primjera. Jedan je, poput andetrijskoga, od bronce i ima krila, na što su utjecali Erosovi prikazi (LIMC III/1: no. 283). Jedna mu je ruka oslonjena na koljeno, a druga spuštena na zemlju. Na jednome brončanom kandelabru (LIMC III/1: no. 284 a i b) klečeći Atis u uzdignutim rukama drži cimbale, a na jednome zlatnom prstenu (LIMC III/1: 285) u uzdignutoj lijevoj ruci drži voće. Postoje i tri skulpture klečećega Atisa od terakote (LIMC III/1: no. 279, 280 a i b, 281). Jedan od tih Atisa ima podignutu desnu ruku kojoj nedostaje veći dio, a na licu mu je također ekstatičan izraz (LIMC III/1: 280 a); drugomu su ruke nad glavom u plesnome pokretu (LIMC III/1: 281), a za trećega je zabilježeno da mu je desnica podignuta, no nije naznačeno je li oštećena (LIMC III/1: no. 279). Ni za jednoga nije zabilježeno da ima otkrivene genitalije. Inače, uzdignutu desnicu uglavnom imaju stojeći Atisi koji plešu (LIMC III/1: no. 250, 253, 256, 258, 260, 261, 262, 270) i većini je, nažalost, šaka te iste ruke odlomljena, pa se ne zna jesu li u njoj što držali i što bi to bilo. Atis iz Trieria koji stoji u plesnome pokretu uzdignute desnice (LIMC III/1: no. 262) s odlomljenom cijelom šakom po izrazu lica jako podsjeća na andetrijskoga Atisa.

² Zahvaljujem kolegici Nikoloskoj, koja je na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu u lipnju 2007. doktorirala na temu *Aspekti kulta Kibebe i Atisa s posebnim naglaskom na materijalu s područja Republike Hrvatske*, na usmenome priopćenju mišljenja o andetrijskome Atisu.

³ Budući da skulpture popisane u LIMC-u nisu, nažalost, detaljno opisane, a na fotografijama su prikazane samo izabrane, često nedostaju podaci nužni za njihovo analogno promatranje. Stoga su sve usporedbe u ovome radu rezultat pregleda dostupnih opisa Atisovih prikaza.

Pastirski štap najčešći je Atisov atribut jer je prema jednoj verziji mita bio pastir, a ostali bi se njegovi atributi koje drži u rukama uglavnom mogli podijeliti u tri skupine.

Jednu bi skupinu činili predmeti vezani uz čin kastracije, što je bio glavni moment u mitu i kultu (Atis se inače u figuralnoj umjetnosti rijetko prikazuje s atributima vezanima uz kastraciju; obično su u vezi s tim krvavim činom reljefni prikazi Atisa koji nakon toga iznemogao leži pod stablom),⁴ a predmeti vezani uz druge kultne obrede također bi se mogli uvrstiti u tu skupinu. Nož, kamen, srp⁵ i žrtvena zdjela nekoliko su puta prikazani u Atisovim rukama, obično dok stoji (LIMC III/1: no. 84, 85, 141, 144, 324, 498). Moguće je da je andetrijski Atis prikazan u trenutku kastracije; izraz na njegovu licu mogao bi predstavljati i bol i ushit. U ruci bi mu tada vjerojatno bio kamen ili neki drugi zaostreni predmet dovoljno velik i širok

da bi ga obuhvatio cijelim dlanom i raširenim prstima. Plosnata žrtvena zdjela također bi mogla biti u njegovoj ruci, no takav prikaz slabo je vjerojatan s obzirom na Atisov zanos, pokret, a i položaj ruke jer bi zdjela trebala stajati okomito.⁶

Druga bi skupina Atisovih atributa bila vezana uz aspekt plodnosti. Budući da se slavio kao bog vegetacije, bio je odgovoran za smrt i oživljavanje prirode (izjednačivan je često s Tamuzom, Ozirisom i Adonisom). Voće, žito i rog obilja nekoliko se puta pojavljuju u Atisovim rukama (LIMC III/1: no. 132–140, 151–153, 291–296), pa nije isključeno ni da je andetrijski Atis, s obzirom na položaj dlana i prstiju, mogao držati nešto od navedenoga. Međutim to bi zbog Atisova pokreta i izraza lica svakako moralo biti u trenutku zanosa, pjesme i plesa.⁷

To nas, napokon, dovodi do atributa treće skupine, onih vezanih uz ples i svirku te scenske igre koje su se održavale u njegovu i Kibelinu čast, a u kojima je glazba igrala

⁴ U Burnumu je pronađen reljef s četirima odjeljcima na kojima su prikazane scene iz mita o Kibeli i Atisu i koji vjerojatno potječe iz njihova hrama. Na jednome od četiriju odjeljaka Atis je prikazan kako leži pod stablom nakon kastracije (Medini 1981: 81–83, 510).

⁵ Budući da je Atis obožavan i kao personifikacija žita, njegova kastracija nakon koje umire izjednačuje se sa žetvom, a uskrnuće s ponovnim rađanjem žita nakon sjetve (Frazer 2002: 228–229).

⁶ Kod nas je u Lepurima nađen reljef na kojemu je s jedne strane prikazan tugujući Atis, a s druge ruka koja drži pladanj s dvije ribe i pet kruhova, što je vjerojatno bio mističan obrok vjernika, a pladanj je mogao biti i timpan iz kojega su jeli (Medini 1981: 28, 506–507).

⁷ U LIMC-u ni za jednoga Atisa koji drži voće nije naznačeno da je u plesnome pokretu (LIMC sv. III/1, 1986: 29).

veliku ulogu. Čini mi se najvjerojatnijim atribut andetrijskoga Atisa smjestiti upravo u tu skupinu. Naime kako se iz pregleda kataloga Atisovih skulptura može zaključiti, najčešće je prikazivan u plesnome (ili scenskome) pokretu, s nekim od karakterističnih metroačkih instrumenata: timpanom, cimbalama ili siringom te, doduše rjeđe, s kazališnom maskom (LIMC III/1: no. 125–131, 56–70, 81–83, 86–102, 252, 300, 313, 317, 320, 322, 324, 340, 342–344, 371, 373, 374, 384, 390, 392, 394, 396, 400, 403, 405, 410, 411, 416–418, 424). Usto su upravo divljji ples, bučna svirka, pjesma i zanos Kibelinih i Atisovih sljedbenika privlačili ljude tomu orijentalnom, misterijskom i orgijastičkom kultu, pa ne čudi da je najveći broj Atisovih prikaza upravo time inspiriran. Atisi koji plešu i sviraju također često imaju ekstatičan izraz lica jer Atis je, pošto mu je Kibela pomutila um, prije kastracije mahnito plesao i svirao.

S obzirom na to da je prikazan u pokretu koji podsjeća na plesni i da ima zanesen izraz lica, andetrijski bi se Atis vrlo lako mogao povezati sa scenom u kojoj u zanosu klekne pridržavajući timpan ili siringu (cimbale bi pak morao pridržavati objema rukama). Kod nas su u Saloni sačuvana dva brončana Atisa od kojih jedan uz pastirski štap drži siringu, a drugi na leđima ima bubnjić (Medini 1981: 21, 526–527). Siringu drži i sinkretistički lik Atisa-Silvana s reljefa iz Pridrage kod Novigrada (Cambi 1968: 131–140).

Vrlo je važno istaknuti i dva vrlo interesantna brončana Atisa nađena u Sisciji s kojima bi se andetrijski Atis mogao dovesti u vezu. Oba su prikazana s otkrivenim trbuhom i genitalijama. Jedan od njih, raširenih nogu, objema rukama visoko iznad glave drži žensku (Kibelinu) kazališnu masku s dijademom, a drugi stoji, iskoračivši desnom nogom, te u visoko uzdignutoj desnoj ruci također pridržava žensku masku poluotvorenih usta i pogleda usmjerena prema njoj (Brunšmid 1913–14: 230–231; Selem 1980: 203–204; 1981: 187–195).⁸ Osim dvaju Atisa iz Siscije u dostupnoj su literaturi utvrđena još četiri prikaza Atisa s maskom – sve su to brončane figurice i svima je zajedničko ikonografsko obilježje rastvorena odjeća u području trbuha i genitalija (LIMC III/1: 125–131). Prikazi Atisa s kazališnom maskom svjedoče o scenskim elementima u kultu Kibele i Atisa. Pred hramovima i u kazalištima održavale su se predstave s tematikom iz mita o Kibeli i Atisu za koji su karakteristični upravo dramatski elementi: njihova ljubav, Atisova nevjera, muka, smrt i radost ponovnoga rođenja (Selem 1981: 187–195).

⁸ U Sisciji je usto pronađen i jedan mali brončani Atis koji pleše (Brunšmid 1913–14: 230–231; Selem 1980: 203–204).

Zbog ekstatična izraza lica andetrijskoga Atisa, za koji bi se moglo reći i da je teatralan, te zbog njegova dramatskoga pokreta i položaja tijela moglo bi se s velikom vjerojatnošću pretpostaviti i da je držao kazališnu masku koja bi svojim oblikom mogla odgovarati položaju njegova unatrag okrenutoga dlana. Zanos i ekstaza koji se očituju na Atisovu licu i u njegovu pokretu te gesta uzdignute ruke svjedočili bi da se radi o scenskom prikazu boga, a ta bi mala, vrlo kvalitetna i jedinstvena skulptura svakako pripadala prostoru u kojem su, u sklopu proljetne svetkovine Kibebe i Atisa, veliku ulogu imale kazališne predstave vezane uz njihov mit. Bio bi to dakle prvi spomenik u rimskoj provinciji Dalmaciji koji bi se mogao povezati sa scenskim elementima u kultu te bi bio prvi pokazatelj da je i na tome području, gdje je nađeno više spomenika vezanih uz kult Kibebe i Atisa nego u sjevernome dijelu Hrvatske, postojao arhitektonski objekt u kojemu su se održavale scenske igre posvećene tim božanstvima.

SUMMARY

The cult of Phrygian goddess Cybele and her lover Attis is attested on the Croatian territory with different figural representations. Probably the most interesting is a little bronze statue of Attis from Andetrium. The god is in kneeling position, obviously stopped in a movement. In his right hand, which is raised, he held one of his attributes. Until now different authors claimed that the Andetrian Attis was represented in a selfcastrating pose and that in his hand he held a knife or a stone. Taking in account preserved statues of Attis on the territory of the ancient Roman Empire, which are registered in accessible literature, it is clear that the god is most frequently represented with one of his attributes which can be divided into three groups: those connected with his selfcastration (which is the central moment in the myth of Attis), those connected with his aspect of fertility, and those connected with dance and theatre. Because of his dancing movement, extatic expression on his face and analogies with other representations of this god, the attribute of Andetrian Attis would probably belong to the third group: it could be a musical instrument (flute, tympanum), or a theatre mask (two bronze sculptures of Attis from Siscia, representing the god with a mask in his hands, could be compared with Andetrian Attis). If Attis indeed held a theatre mask, it would indicate that on the territory of Andetrium there was a building in which theatre plays dedicated to Cybele and Attis took part.

Kratice

- LIMC III *Lexicon iconographicum mythologiae classicae* III, Zürich-München, 1986.
VAHD *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split.

Literatura

- Brunšmid 1905 J. Brunšmid: "Kameni spomenici hrv. nar. muzeja u Zagrebu", VAHD VIII, 1905, 35–106.
Brunšmid 1913–14 J. Brunšmid: "Antikni figuralni brončani predmeti u hrv. nar. muzeju u Zagrebu", VAHD XIII, 1913–14, 230–231.

- Cambi 1968 N. Cambi: "Silvan-Atis, primjer kulturnog sinkretizma", *Diadora* 4, Zadar, 1968, 131–140.
- Cambi 1991 N. Cambi (ur.): *Antička Salona*, Split, 1991.
- Cambi 2005 N. Cambi: *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.
- Frazer 2002 J. G. Frazer: *Zlatna grana: podrijetlo religijskih obreda i običaja*, Zagreb, 2002, 228–229.
- Girardi-Jurkić 1972 V. Girardi-Jurkić: "Rasprostranjenost kulta Magne Mater na području Istre u rimsko doba", *Histria antiqua* III/1, Pula, 1972, 37–47.
- Girardi-Jurkić 1976 V. Girardi-Jurkić: "Izbor antičke kulturne plastike na području Istre", *Materijali* XII, Zadar, 1976, 209–223.
- Girardi-Jurkić 1978 V. Girardi-Jurkić: "Skulptura Atisa iz Pule", *Jadranski zbornik*, Pula – Rijeka, 1978, 175–188.
- Girardi-Jurkić 2005 V. Girardi-Jurkić: *Duhovna kultura antičke Istre I*, Zagreb, 2005.
- Medini 1976–77 J. Medini: "Spomenik Atisova kulta iz Medvide", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, Zadar, 1976–77, 195–205.
- Medini 1968 J. Medini: "Rimska brončana plastika u arheol. muzeju u Zadru", *Diadora* 4, Zadar, 1968, 143–181.
- Medini 1981 J. Medini: *Maloazijske religije u Dalmaciji* (neobjavljena doktorska disertacija), Zadar, 1981.
- Medini 1984 J. Medini: "Spomenici s Atisovim likom na području Sinjske krajine", u B. Čečuk (ur.), *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka* (Izdavanja Hrvatskog arheološkog društva 8), Split, 1984, 107–126.
- Medini 1986 J. Medini: "Aplike u obliku Atisove glave", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 25 (Razdio povijesnih znanosti 12/1985–86), Zadar, 1986, 109–124.
- Medini 1989 J. Medini: "Metroačka religija u Aenoni", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 28 (Razdio povijesnih znanosti 15/1988–89), Zadar, 1989, 19–32.
- Popović *et al.* 1969 L.J. B. Popović, Đ. Mano-Zisi, M. Veličković, B. Jeličić: *Antička bronza u Jugoslaviji* (katalog izložbe), Beograd, 1969, 100.
- Selem 1980 P. Selem: *Les religions orientales dans la Pannonie Romaine – partie en Yougoslavie, Études préliminaires aux religions orientales* 85, Leiden, 1980, 203–204.
- Selem 1981 P. Selem: "Aspekti teatralizacije u kultu Kibe i Atisa", u D. Rnjak (ur.), *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad, 1981, 187–195.
- Vermaseren 1977 M. J. Vermaseren: *Cybele and Attis, the Myth and the Cult*, London, 1977.
- Vermaseren 1989 M. J. Vermaseren: *Corpus Cultus Cybelae Attidisque*, sv. 6, Leiden, 1989.

